

سنجش گزارش‌های تاریخ طبری از چگونگی ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص) براساس روش نظریه بنیاد

هدیه تقوی^۱

(دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۰۸، پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۱۰/۱۳)

چکیده

بازتاب اخبار ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص) در منابع تاریخی به شیوه‌های متفاوت و به گونه‌ای ناهمگون مطرح شده است. تنوع محتوایی و مضمونی روایت‌ها به صورت اسطوره‌سازی، داستان‌پردازی و برجسته‌سازی برخی گزاره‌های این واقعه در ذیل گزارش‌های تاریخی مرتبط با موضوع آشکار است و می‌تواند بر نوع نگاه مخاطب به این واقعه و دور کردن آن از واقعیت اثرگذار باشد. با توجه به اهمیت شناخت بهتر محتوای این گزارش‌ها، پژوهش پیش‌رو با استفاده از روش نظریه بنیاد (زمینه‌ای) به سنجش گزارش‌های تاریخ طبری مرتبط با این بحث پرداخته است. طبری (م ۳۱۰ ه.ق) از این رو مبنای پژوهش حاضر قرار گرفته که هم با ثبت روایت‌های گوناگون از جامعیت بیشتری نسبت به دیگر منابع تاریخی برخوردار و هم محل رجوع اهل فن و عامه مردم است.

کاربست این روش در پژوهش موجود از طریق شناسایی مفاهیم، مقوله‌ها و روابط معنایی آنها به یافتن معیار غالب در متن گزارش‌های طبری از ازدواج حضرت خدیجه و پیامبر(ص) پرداخته است و ویژگی‌های خلقی و شخصیتی خدیجه(س) و پیامبر(ص) را به عنوان مقوله اصلی در امر ازدواج آنان پیش‌بینی می‌کند.

واژگان کلیدی: حضرت خدیجه(س)، پیامبر(ص)، نظریه بنیاد، ازدواج، تاریخ طبری

مقدمه

شناخت تاریخ زندگانی پیامبر(ص) قبل از بعثت در منابع تاریخی به لحاظ محتوا، مضمون، روایان و منبع خبر به سبب پایین بودن حساسیت مسلمانان به ثبت اخبار این دوره، احتمال فاصله گرفتن اخبار از واقعیت با توجه به زمان ثبت آن، و تصویرسازی‌های متأثر از ذهنیت روایان و... حائز اهمیت است. بحث ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص) هم به لحاظ ماهیت واقعه همچون سفر تجاری، تفاوت سنی پیامبر(ص) و خدیجه(س)، پیشنهاد ازدواج توسط خدیجه(س) و... هم به سبب فاصله بین ثبت واقعه و زمان وقوع آن، زمنیه مناسب را برای بیان گونه‌گونی محتوای روایت‌ها فراهم می‌کرد؛ به گونه‌ای که در سیره ابن‌هشام با تاکید بر ثروت خدیجه(س) و سفر تجاری پیامبر(ص) برای او، به اثرپذیری خدیجه(س) از سخنان میسره (غلام همراه پیامبر(ص) در جریان سفر تجاری) و ویژگی‌های شخصیتی او توجه نموده است (ابن هشام، ۱۸۷/۱-۱۸۹). در این باره، ابن سعد (م ۲۳۰ ه.ق) مواردی چون تفاوت سنی، فقر پیامبر(ص) و ثروت خدیجه(س)، ویژگی شخصیتی هر دو و اغفال عمو یا پدر خدیجه در روایت ازدواج خدیجه و پیامبر(ص) را برجسته کرده است (ابن سعد، ۱۰۵/۱-۱۰۶). همچنین در تاریخ یعقوبی به اجمال به این واقعه اشاره شده است (یعقوبی، ۲۰/۲-۲۱). مسعودی (م ۳۴۶ ه.ق) هم در چند جمله، ضمن تایید سفر تجاری پیامبر(ص) برای خدیجه(س)، به رخ دادن اتفاقات غیر طبیعی برای پیامبر(ص) در جریان سفر تجاری که به ازدواج او و خدیجه(س) منجر شد، اشاره کرده است (مسعودی، ۱۹۷). بیهقی (م ۴۵۸ ه.ق) نیز در *دلائل النبوه* همان مضمون تاریخ یعقوبی از این واقعه را بیان کرده است (بیهقی، ۶۹/۲-۷۰). این امر، به‌ویژه در منابع تاریخی که مؤرخ، تمایلی به اعتبارسنجی گزارش‌ها نداشته و تشخیص درستی و نادرستی آنها را بر عهده خواننده گذاشته است، دوچندان می‌شود. طبری از زمره مورخان است که در روایت‌های دریافته، کمتر گزینش و تعمق می‌کرد و با ذکر آنها در کتاب، این مهم را به خواننده واگذار می‌نمود- البته در مقدمه اذعان داشته در مواردی از ذکر برخی گزارش‌ها با این هدف که سبب آزردهی خاطر مردم می‌شود، خودداری کرده است - این وضع درباره گزارش‌های تاریخی از ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص) نیز صدق می‌کند. هر چند، طبری بخشی از این گزارش‌ها را از منابع قبلی چون سیره النبویه ابن هشام (م ۲۱۸ ه.ق) گرفته، اما با تکمیل آن، گزارش‌های جامع‌تری ارائه داده است. در واقع، نقل این گزارش‌ها در تاریخ طبری نسبت

به منابع قبل از او از جامعیت بیشتری برخوردار است و گام به گام رخدادهای این واقعه را بیان کرده است. بنابراین، با توجه به اینکه این اثر از آثار متقدم تاریخی است که نه تنها برای اهل فن، بلکه برای عامه مردم هم تا حدودی شناخته شده و مورد استفاده طیف وسیعی از مراجعان قرار دارد، احتمال اثرگذاری آن بر جامعه بیشتر است.

هر چند، درباره روایت‌های تاریخ طبری در خصوص یک واقعه خاص یا به صورت عام، آثاری همانند «نقد متد طبری در تاریخنگاری» (عسگری، ۲۵/۲۰-۳۵)، «نقد و بررسی داده‌های تاریخ طبری در مورد ائمه(ع)»، «نقد درونی و بیرونی گزارش‌های طبری از داستان غرانیق» (اسماعیلی و نجاتی، ۱ و ۲/۱-۲۵) «نقد و بررسی روایات ابوالحسن مدائنی در تاریخ طبری» (سالاری شادی، ۱/۴۹-۷۲) انجام شده، اما درباره موضوع مورد بحث، پژوهشی یافت نشده است. درباره ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص) بدون در نظر گرفتن منبع تاریخی مشخص، مقالاتی همچون «تحلیل ازدواج رسول خدا(ص) با خدیجه کبری(س) براساس اخبار تاریخی» (حکیم‌زاده، ۲۲-۷/۱۲۸) نوشته شده که به‌طور کلی، گزارش‌های تاریخی را در منابع مختلف مد نظر قرار داده است و نویسنده بیشتر درصدد پاسخ‌گویی به شبهات مستشرقان که ثروت حضرت خدیجه(س) را سبب ازدواج پیامبر(ص) با او دانسته‌اند، پرداخته است. همچنین، مقاله‌ای دیگر با عنوان «جستاری پیرامون ازدواج حضرت خدیجه(س)» (عبدالخانی، ۱۴-۳۷) نوشته شده که این مقاله هم بیشتر مبتنی بر منابع روایی و کلامی و تا حدودی تاریخی برای پاسخ‌گویی به شبهات است. از همین‌رو، پژوهش حاضر با انتخاب گزارش‌های مندرج در تاریخ طبری درباره ازدواج پیامبر(ص) و حضرت خدیجه(س) کوشیده است به دور از هرگونه پیش‌داوری در درستی و نادرستی گزارش‌ها، با استفاده از روش نظریه بنیاد به سنجش آنها بپردازد و بتواند نتایج دقیق‌تر و یافته علمی‌تری درحوزه پژوهش تاریخ اسلام ارائه دهد.

روش نظریه بنیاد^۱

روش نظریه بنیاد (زمینه‌ای)^۲ با استفاده از الگوی پارادایمی استرواس^۳ و کوربین^۴ امکان

۱. در کاربست این روش در مقاله حاضر، از همفکری خانم دکتر هانیه بیک، دانش‌آموخته دکتری تاریخ دانشگاه الزهراء(س) استفاده شده است.

2. Grounded Theory

3. Strauss

4. Corbin

سنجش متن را با کمترین دخالت پیش‌فرض‌های ذهنی فراهم می‌کند (استراوس و کوربین، ۱۵۳-۱۵۵). این روش به صورت گام‌به‌گام با جداسازی گزاره‌های متنی از طریق کدگذاری باز،^۱ محوری^۲ و گزینشی^۳ در سه مرحله به کشف مفاهیم و مقوله‌ها می‌پردازد (استراوس و کوربین، ۱۲۱، ۱۴۵، ۱۶۵). سپس با مقایسه و تطبیق مقوله‌ها، ویژگی هر کدام را شناسایی و روابط معنایی موجود میان آنها را آشکار می‌سازد. در واقع، مقوله‌ها از طریق کدگذاری‌های متن با روش استقرایی کشف می‌شوند و سپس پژوهشگر با تفسیر و تطبیق آنها به ویژگی و مختصات مقوله‌ها و ارتباط معنایی میان آنها پی می‌برد (ولوی و بیک، ۱۱۲/۱۸).

هدف این روش، کشف مقوله‌ها و مفاهیم اصلی متن است که انسجام معنایی متن بر آنها استوار شده باشد. این نظریه که اغلب بر داده‌های کیفی مبتنی است، روابط معنایی مقوله‌ها از طریق الگوی کدگذاری استراوس و کوربین را نشان می‌دهد (Urquhart, 6). اجزای تشکیل دهنده الگوی پارادایمی استراوس و کوربین یک مقوله محوری در مرکز است که با پنج عامل ایجاد کننده آن، ارتباط دارد. ویژگی‌های الگوی مذکور که امکان تفسیر و تحلیل متن بر اساس آن را به دست می‌دهد، عبارت‌اند از: شرایط سبب‌ساز یا شرایط علی^۴؛ شرایط دخیل^۵؛ شرایط متکی بر زمینه^۶؛ عمل تعامل راهبردی^۷ و ویژگی پیامد بودن^۸. با این الگو، ضمن درک مفاهیم پنهان متن می‌توان به فهم اصلی متن نیز رسید (Glaser, 55). زیرا تفسیر و تحلیل متن پس از شناسایی مفاهیم و مقوله‌ها از

1. Open Coding

2. Axial coding

3. Selective coding

۴. آن دسته از رویدادها و وقایع هستند که بر پدیده‌ها اثر می‌گذارند (استراوس و کوربین، ص ۱۵۳).

۵. شرایط دخیل آنهایی هستند که شرایط علی را کم می‌کنند یا حتی تغییر می‌دهند (استراوس و کوربین، ص ۱۵۳).

6. Contextual conditions

مجموعه شرایطی که در یک زمان و یک مکان فراهم می‌شوند تا شرایطی را به وجود آورند که افراد با عمل و تعامل خود به آن پاسخ دهند (استراوس و کوربین، ص ۱۵۴).

۷. کنش‌های عمدی که برای حل مسئله صورت می‌گیرد یا به پدیده‌ها شکل می‌دهد (استراوس و کوربین، ص ۱۵۵).

8. Consequence

هر جا انجام یا عدم انجام عمل/تعامل معینی در پاسخ به امر یا مسئله‌ای یا به منظور اداره یا حفظ موقعیتی از سوی فرد یا افرادی انتخاب شود، پیامدها به وجود می‌آیند (استراوس و کوربین، ص ۱۵۷).

طریق کدگذاری‌های باز و محوری^۱ صورت می‌گیرد. پس از طی این مراحل، امکان ارائه فرضیه و سپس تبیین آن به‌وجود می‌آید؛ بنابراین ویژگی بارز روش نظریه بنیاد، فرایند محوری است که به‌صورت مرحله‌ای به‌کشف و تحلیل مفاهیم و مقوله‌ها می‌پردازد (Birks and Mills, 16). البته در پژوهش پیش‌رو تا مرحله تولید فرضیه پیش خواهد رفت، اما تبیین آن، پژوهشی مستقل می‌طلبد. در این مقاله، هر چند از این روش برای فهم داده‌های تاریخی استفاده شده است، اما نویسنده ادعایی مبنی بر کاربست کامل آن در پژوهش پیش‌رو ندارد، بلکه تلاش دارد با الهام و الگو گرفتن از آن، ضمن کم کردن دخالت‌های ذهنی به‌فهم علمی‌تری از یک واقعه تاریخی برسد.

متن گزارش طبری (م ۳۱۰ ه.ق) از ازدواج حضرت خدیجه(س) با پیامبر(ص)

۱. فلما بلغها عن رسول الله ص ما بلغها من صدق حدیثه، و عظم أمانته، و کرم اخلاقه، بعثت الیه.

۲. فعرضت علیه ان یخرج فی مالها الی الشام تاجرا.

۳. و تعطیه افضل ما کانت تعطی غیره من التجار.

۴. مع غلام لها یقال له میسره فقبله منها رسول الله (ص).

۵. فخرج فی مالها ذلک، و خرج معه غلامها میسره، حتی قدما الشام.

۶. فنزل رسول الله ص فی ظل شجره قریبا من صومعه راهب من الرهبان، فاطلع.

۷. الراهب راسه الی میسره، فقال: من هذا الرجل الذی نزل تحت هذه الشجره.

۸. فقال له میسره: هذا رجل من قریش، من اهل الحرم.

۹. فقال له الراهب. ما نزل تحت هذه الشجره قط الا نبی.

۱۰. ثم باع رسول الله ص سلعته التی خرج بها، و اشتری ما اراد ان یشتری.

۱۱. ثم اقبل قافلا الی مکه، و معه میسره.

۱۲. فکان میسره- فیما یزعمون- إذا کانت الهاجره و اشدت الحریری ملکین یظللانه

من الشمس.

۱۳. و هو یسیر علی بعیره، فلما قدم مکه علی خدیجه بمالها، باعت ما جاء به

فضعفت، او قریبا من ذلک و حدثها میسره عن قول الراهب، و عما کان یری من اظلال

الملکین ایاه.

۱۴. كانت خديجه امراه حازمه لبيبه شريفه، مع ما اراد الله بها من كرامته.
۱۵. فلما أخبرها ميسره بما أخبرها، بعثت الى رسول الله ص، فقالت له- فيما يزعمون:- يا بن عم، انى قد رغبت فيك لقرايتك و سطتك فى قومك، و أمانتك و حسن خلقك و صدق حديثك ثم عرضت عليه نفسها.
۱۶. و كانت خديجه يومئذ اوسط نساء قريش نساء، و أعظمهن شرفا، و أكثرهن مالا، كل قومها كان حريصا على ذلك منها لو يقدر عليها.
۱۷. فلما قالت ذلك لرسول الله ص ذكر ذلك لأعمامه، فخرج معه حمزه بن عبد المطلب عمه، حتى دخل على خويلد بن اسد، فخطبها اليه فتزوجها.
۱۸. فولدت له ولده كلهم الا ابراهيم: زينب، و رقيه، و أم كلثوم، و فاطمه، و القاسم- و به كان يكنى ص- و الطاهر و الطيب فاما القاسم و الطاهر و الطيب، فهلكوا فى الجاهليه.
۱۹. و اما بناته فكلهن ادركن الاسلام فاسلمن.
۲۰. و هاجرن معه ص.
۲۱. عن ابن شهاب الزهرى - و قد قال ذلك غيره من اهل البلد: ان خديجه انما كانت استاجرت رسول الله ص و رجلا آخر من قريش الى سوق حباشه بتهامه.
۲۲. و كان الذى زوجها اياه خويلد، و كان التى مشت فى ذلك مولاه مولده من مولدات مكه.
۲۳. قال الواقدي: فكل هذا غلط.
۲۴. ويقولون أيضا ان خديجه أرسلت الى النبي ص تدعوه الى نفسها- تعنى التزويج-.
۲۵. و كانت امراه ذات شرف، و كان كل قريش حريصا على نكاحها- قد بذلوا الأموال لو طمعوا بذلك.
۲۶. فدعت أباه فسقته خمرا حتى ثمل، و نحرته بقره و خلقتة بخلوق، و البسته حله حبره.
۲۷. ثم أرسلت الى رسول الله ص فى عمومته، فدخلوا عليه، فزوجه.
۲۸. فلما صحا قال: ما هذا العقيير؟ و ما هذا العبير؟ و ما هذا الحبير؟ قالت: زوجتى محمد بن عبد الله.
۲۹. ما فعلت انى افعل هذا و قد خطبك اكابر قريش، فلم افعل.
۳۰. قال الواقدي: و هذا غلط.
۳۱. ان عمها عمرو بن اسد زوجها رسول الله ص، و ان أباه مات قبل الفجار (طبرى، ۲۸۰/۲-۲۸۲).

شناسایی مفاهیم متن گزارش‌های طبری از ازدواج حضرت خدیجه (س) و پیامبر(ص) (مرحله اول: کدگذاری باز)

در سطح یک روش نظریه بنیاد، متن به صورت گزاره‌های مجزا مقایسه شد و بر اساس شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود، آن دسته از مفاهیم که در طیف معنایی یکسانی قرار داشتند، مقوله‌یابی شدند.^۱ مهم‌ترین مقوله‌هایی که از مضمون گزاره‌ها به‌دست آمد، عبارت‌اند از: راستگویی، امانتداری، خوش خلقی، پاک دستی، تجارت، خرید و فروش کردن، سود به‌دست آوردن، هوشیاری، خردمندی، شرافت، اصالت نسب، رغبت و اشتیاق، پوشش مناسب، تشریفات ازدواج. این مقوله‌ها با استفاده از الگوی پارادایمی و عوامل اثرگذار بر مقوله محوری از طریق معناشناسی واژگانی و مفاهیم به‌دست آمده است.

شناسایی مقوله‌های محوری (مرحله دوم: کدگذاری محوری)

در این سطح، پس از شناسایی مقوله‌های موجود در گزاره‌هایی که در سطح یک انجام شد، به‌شناسایی مقوله‌های محوری و ارتباط آنها با مقوله‌های فرعی با استفاده از الگوی پارادایمی در پنج مرحله یاد شده پرداخته می‌شود. الگوی مذکور، امکان رمزگشایی متن گزاره‌ها که در جدول زیر نشان داده شده را فراهم می‌کند. قسمت‌هایی از الگوی پارادایمی که در متن قابل شناسایی نبود به‌صورت خانه‌های خالی آورده شده است.

۱. گفتنی است این مرحله با معنایابی واژه‌ها و عبارت‌هایی که زیر آنها خط کشیده شده با استفاده از فرهنگ‌های مختلف انجام شده است. با توجه به حجم بالایی این قسمت و انجام مراحل تا کشف مقوله، از آوردن آن در متن مقاله خودداری و فقط مقوله کشف شده ذکر شده است (البته مطابق روش نیز لزومی به آوردن این بخش در متن وجود ندارد، بلکه محقق به‌عنوان تمرین مناسب برای کشف مقوله می‌تواند انجام دهد).

جدول: رمز گشایی متن گزارش‌های تاریخ طبری از ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص)

گزاره ها	مقوله محوری	شرایط سبب ساز	شرایط دخیل	شرایط متکی بر زمینه	عمل / تعامل راهبردی	پیامد
۱	فضیلت اخلاقی	-	-	-	کسب اطلاع از ویژگی‌های شخصیتی پیامبر(ص)	-
۲	فرستادن محمد(ص) به شام به عنوان تاجر/ انتخاب محمد(ص) به عنوان تاجر	ویژگی‌های شخصیتی محمد(ص)	تجاری	تجارت امانتداری والای محمد(ص)	برجسته کردن ویژگی‌های شخصیتی محمد(ص)/ تاکید بر امانتداری، اخلاق و صداقت محمد(ص)	شراکت و همکاری
۳	ارحح دانستن محمد(ص) بر دیگر تجار	-	اعطای سرمایه بیشتر به محمد(ص) توسط خدیجه	-	-	-
۴	فرستادن محمد(ص) به تجارت/ پذیرفتن غلام خدیجه توسط محمد(ص) برای همراهی	ارحح دانستن محمد(ص) بر دیگر تجار	-	-	-	-
۵	سرمایه گذاری در تجارت همراهی غلام خدیجه	تجارت کردن	-	-	-	-
۶	اطلاع یافتن راهب از حضور محمد(ص)	سفر تجاری محمد(ص) به شام	نشستن محمد(ص) در نزدیک صومعه راهب	-	-	-
۷	شناخت هویت محمد(ص)	-	کنجکاوی و پرسش راهب از میسره برای کسب اطلاع از حضور محمد(ص)	-	-	-
۸	معرفی محمد(ص)	پرسش راهب از میسره در مورد محمد(ص)	-	-	توصیف هویت قومی - قبیله ای محمد(ص)	شناسایی محمد(ص) توسط راهب مسیحی

گزاره ها	مقوله محوری	شرایط سبب ساز	شرایط دخیل	شرایط متکی بر زمینه	عمل / تعامل راهبردی	پیامد
۹	پیشگویی راهب در مورد نبوت محمد(ص)	-	-	-	بارز کردن اهل حرم بودن محمد(ص)	-
۱۰	انجام فعالیت تجاری توسط محمد(ص)	-	-	-	توصیف خرید و فروش محصولات تجاری توسط محمد(ص)	-
۱۱	بازگشتن از سفر تجاری	-	-	-	توصیف آمدن قافله تجاری به مکه	-
۱۲	سایه انداختن فرشتگان	پیشگویی راهب در مورد نبوت محمد(ص)	-	-	توصیف چگونگی محافظت ملائکه از محمد(ص)	-
۱۳	سود مضاعف تجارت	تعجب و حیرت خدیجه(س)	-	-	شرح انتقال مال و اخبار به خدیجه(س)	اشتیاق و علاقمندی خدیجه به محمد(ص)
	اطلاع از رخدادهای مافوق طبیعی					
۱۴	فضایل انسانی خدیجه(س)	جایگاه و منزلت خدیجه(س)	-	-	توصیف ویژگیهای بارز انسانی خدیجه(س)	-
	عنایت خداوند به خدیجه(س)					
۱۵	ابراز علاقمندی خدیجه(س) به محمد(ص)	ویژگیهای شخصی محمد(ص)	جایگاه اجتماعی محمد(ص)	قرابت و پیوستگی قومی محمد(ص)	بیان اشتیاق خدیجه(س) به سبب فضایل او	فراهم آمدن زمینه های ازدواج
۱۶	موقعیت اجتماعی و اقتصادی خدیجه(س)	بهره‌مندی از منزلت اجتماعی	برخورداری از نسب، شرف و ثروت	تمایل قوم به ازدواج با خدیجه(س)	توصیف شرایط خدیجه(س)	-

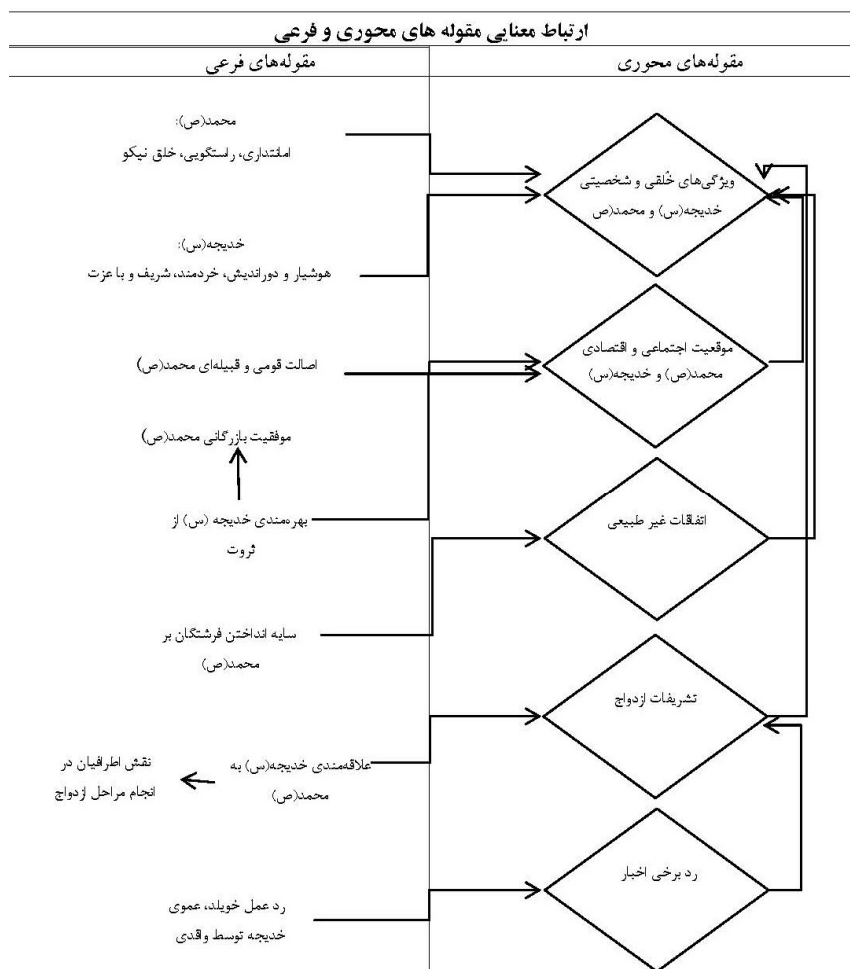
گزاره ها	مقوله محوری	شرایط سبب ساز	شرایط دخیل	شرایط متکی بر زمینه	عمل / تعامل راهبردی	پیامد
۱۷	خواستگاری کردن	رسمیت دادن به درخواست خدیجه(س)	در جریان قرار گرفتن عمومی محمد(ص)	پذیرش خواسته محمد(ص) توسط حمزه، عمومی او	توصیف خواستگاری خدیجه (س) از عمومی او	ازدواج محمد(ص) و خدیجه (س)
۱۸	فرزندان محمد(ص) و خدیجه(س)	معرفی اسامی فرزندان	-	بیان کنیه پیامبر(ص)	شرح مرگ و یا حیات فرزندان خدیجه(س) و پیامبر(ص)	-
۱۹	اسلام آوردن دختران پیامبر(ص)	حیات دختران پیامبر(ص) در دوره اسلامی	ایمان دختران پیامبر(ص) به اسلام	-	-	-
۲۰	هجرت کردن	مهاجرت دختران پیامبر(ص)	-	-	-	-
۲۱	تجارت	امکان تجارت	سفر تجاری پیامبر (ص)	-	بیان تجارت محمد(ص) به تهامه با سرمایه خدیجه(س)	شراکت و همکاری تجاری
۲۲	واسطه گری برای ازدواج خدیجه (س) و محمد(ص)	نقش کنیز در ایجاد زمینه ازدواج خدیجه(س) و محمد(ص)	رفت و آمد کنیز	-	بیان نقش کنیز و خویلد در ازدواج خدیجه(س) و محمد(ص)	ازدواج خدیجه (س) و محمد(ص)
۲۳	رد کردن اخبار	اشتباه دانستن تمام اخبار	-	-	-	به زیر سوال رفتن اخبار قبلی
۲۴	خواستگاری کردن	ابراز علاقه مندی خدیجه(س) به محمد(ص)	اطلاع یافتن محمد(ص) از علاقه خدیجه(س) به خود	-	ارسال پیک توسط خدیجه(س) به محمد(ص)	-

گزاره ها	مقوله محوری	شرایط سبب ساز	شرایط دخیل	شرایط منگی بر زمینه	عمل / تعامل راهبردی	پیامد
۲۵	منزلت و اعتبار خدیجه (س)	موقعیت خدیجه(س)	برخورداری خدیجه (س) از شرف و ثروت	-	توصیف رغبت قریش برای ازدواج با خدیجه (س) به سبب موقعیت او	-
۲۶	فراهم کردن شرایط خواستگاری	آماده کردن پدر	-	-	شرح نوشتادن شراب و پوشاندن لباس به پدر	-
۲۷	خواستگاری	رفتن عمومی محمد(ص) به نزد پدر خدیجه(س)	-	-	-	پذیرش خواستگاری توسط پدر خدیجه (س)
۲۸	آگاهی یافتن پدر خدیجه(س) از ازدواج او	مشاهده سر و وضع خود	-	-	بیان تعجب پدر خدیجه(س) از ازدواج او	-
۲۹	انکار عمل	جواب منفی به خواستگاری محمد(ص)	جواب منفی به خواستگاری بزرگان قریش	-	-	-
۳۰	رد کردن اخبار	اشتباه دانستن تمام اخبار	-	-	-	رد کردن اخبار قبلی
۳۱	نقش عمومی خدیجه(س) در ازدواج او فوت پدر خدیجه(س) از قبل	-	-	-	-	-

شناسایی مقوله مرکزی (مرحله سوم: کدگذاری گزینشی)

مقوله‌های محوری شناسایی شده مطابق جدول بالا در پنج دسته کلی به ترتیب فراوانی، قابل دسته‌بندی است: ویژگی‌های خُلُقی و شخصیتی محمد(ص) و خدیجه(س)، موقعیت اجتماعی و اقتصادی محمد(ص) و خدیجه(س)، تشریفات ازدواج خدیجه(س) و محمد(ص)، اتفاقات غیر طبیعی و رد برخی خبرها. برای شناسایی مقوله مرکزی مطابق روش، به ارتباط معنایی و تحلیل مقوله‌های محوری با مقوله‌های فرعی مطابق فرمول زیر پرداخته می‌شود.

نمودار: ارتباط معنایی مقوله‌های محوری با مقوله‌های فرعی برای کشف مقوله مرکزی

از میان مقوله‌های ذکر شده، مقوله «ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی محمد(ص) و خدیجه(س)» با مقوله‌های محوری «موقعیت اجتماعی و اقتصادی محمد(ص) و خدیجه(س)»، «اتفاقات غیرطبیعی» و «تشریفات ازدواج» و مقوله‌های فرعی «امانتداری»، «راستگویی»، «خلق نیکو»، «هوشیار و دوراندیش»، «خردمند»، «شریف و باعزت»، «موفقیت تجاری محمد(ص)»، «سایه انداختن فرشتگان بر محمد(ص)» و «علاقه‌مندی خدیجه(س) به محمد(ص)» ارتباط مستقیم دارد و با دیگر مقوله‌های ارتباط غیر مستقیم دارد؛ بنابراین حاصل برجستگی این مقوله نسبت به مقوله‌های دیگر این است که معیار اساسی در ازدواج خدیجه(س) و محمد(ص) بر ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی هر دو بوده است و سایر مقوله‌ها از درجه اهمیت پایین‌تری برخوردار هستند.

ارتباط معنایی مقوله‌های محوری و فرعی با مقوله «ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی محمد(ص) و خدیجه(س)» به‌عنوان مقوله اشباع شده، با دیگر مقوله‌هایی که در الگوی پارادایمی وجود دارند، نشان می‌دهد که شرایط سبب‌ساز برجسته شدن این مقوله، در الگوهای اخلاقی محمد(ص) یعنی امانتداری، راستگویی و خوش خلقی از یک سو و ویژگی‌های رفتاری و شخصیتی خدیجه(س) چون دوراندیشی، ذکاوت و عزتمندی از سوی دیگر ریشه دارد. شرایط دخیل در بروز و شناخت این ویژگی‌ها، برخورداری خدیجه از ثروت و شرف، سفر تجاری بوده که حاصل و پیامد آن علاقه‌مندی خدیجه(س) به ازدواج با پیامبر(ص) و سپس ازدواج آنان بوده است؛ بنابراین روابط معنایی مقوله‌های محوری و دامنه و ابعاد مقوله‌های فرعی نشان می‌دهد که ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی افراد که از یک سو با موقعیت نسبی و اجتماعی مرتبط بوده و از سوی دیگر از ثروت هم بهره‌ای داشتند، می‌توانست مطلوب جامعه آن عصر باشد.

ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی محمد(ص) و خدیجه(س) که در گزاره‌های ۱، ۱۴، ۱۵ و ۱۶ بیان شده است با دیگر گزاره‌ها، ارتباط معنایی دارند؛ زیرا این ویژگی‌ها هم امکان همکاری خدیجه(س) و پیامبر(ص) در امر تجارت را فراهم می‌کرد و هم سبب شناخت بیشتر خدیجه(س) از شخصیت پیامبر(ص) و سرانجام موجب ازدواج آنان شده است. این مهم با برجستگی معنایی مقوله‌های فرعی موجود در این گزاره‌ها بیشتر نمایان می‌شود. از میان این مقوله‌ها با استفاده از واژه عَظْمُ برای امانته که در وصف پیامبر(ص) به‌کار رفته، گویا بار معنایی بیشتری به آن داده شده است. در بیشتر قاموس‌ها این واژه در معنی بزرگ (فراهیدی، ۹۱/۲؛ مصطفوی، ۲۱۲/۸) و عظیم (راغب اصفهانی، ۵۷۳)، آمده

است. همچنین امانتداری از مقوله‌های فرعی بوده که در ارتباط با تجارت اهمیت آن بیشتر آشکار می‌شود. این واژه از ریشه *أَمِنَ* گرفته شده و امانت مصدر آن است و در معانی بر طرف شدن خوف و ترس، اطمینان، آرامش قلبی، و عدم وحشت و اضطراب (مصطفوی، ۱۶۵/۱-۱۶۶) و دیعه، آنچه خدا بر بندگان واجب کرده است (بستانی، ۹۷/۱)، آرامش خاطر و آرامش نفس و از بین رفتن بیم و هراس (راغب اصفهانی، ۹۰) ضد خیانت، (ابن‌منظور، ۱۴۰۸، ۲۱/۱۳)، اعتماد، بازگرداندن امانت، آرامش (ابن اثیر، ۷۲/۱) آمده است.

همچنین در گزاره ۱۴ برای خدیجه(س)، حازمه لبیبه شریفه به‌کار برده است. حازمه در لغت به معنای اموری است که انسان ضبط می‌کند و از آن اطمینان دارد (ابن منظور، ۱۴۰۸، ۱۳۳/۱۲)، هوشیار و دور اندیش (بستانی، ۳۲۷)، اطمینان از امری (جوهری، ۱۸۹۸/۵)، ضبط امور و جلوگیری از بین رفتن آن (زمخشری، ۲۴۳/۱)، اعتماد (فیومی، ۱۳۴/۲)، عاقل و صاحب تشخیص (ازهری، ۲۱۹/۴) آمده است. این ویژگی حضرت خدیجه(س)، نشانگر بالا بودن قوه عاقله او در تشخیص امور و درک موقعیت‌هاست. همچنین استفاده از صفت لبیبه برای او به معنای خردمند، استوار، پابرجا (بستانی، ۷۴۹) عاقل، باخرد (مصطفوی، ۱۷۱/۱۰)، عقل (یوسف و دیگران، ۱۴۰/۱)، باهوشی، زیرکی (جوهری، ۲۴۷۸/۶) است. حتی در گزارش طبری، ویژگی‌های شخصیتی خدیجه(س) بر ثروت او برجستگی داشته؛ زیرا فقط در گزاره ۱۶ آن هم در کنار دیگر ویژگی‌های خدیجه(س) چون *أَعْظَمَهُنْ شَرَفًا* (برخوردار از شرف یا به عبارتی *حَسَبَ* بالا)، از *أَكْثَرَهُنْ مَالًا* (مال و ثروت فراوان) استفاده کرده است. در اینجا واژه *اعظمنهن* برای شرف و به عبارتی *حَسَبِ* خدیجه(س) به‌کار رفته است. *اعظمنهن* افعال تفضیل به معنای بزرگ شمردن (بستانی، ۹۷)، بزرگی، عظمت (ابن‌منظور، ۴۱۰/۱۲)؛ طریحی، ۱۱۸/۶) آمده است. شرف نیز همان *حَسَبِ* در معنای مجد، بزرگی و برتری یک فرد یا قبیله بر افراد و قبایل دیگر است (ابن‌منظور، ۱۶۰/۳). در واقع شرف، اخلاق شخصی و عمل نیک افراد بود که به واسطه آن در جامعه اعتبار کسب می‌کردند. حتی، افراد در منافرات برای برتری خود یا قبیله از آن استفاده می‌نمودند (ابن حبیب بغدادی، ۳۱۰). *أَكْثَرَهُنْ مَالًا* هم بیشتر میزان کمیت در برخورداری از مال و ثروت را نشان می‌دهد؛ زیرا اکثر، افعال تفضیل است و کثرت به معنی زیادت است، کثرت و *قَلَّتْ* در کمیت منفصله به‌کار می‌روند؛ مانند فراوان و بسیار (بستانی، ۱۱۷). این امر با توجه به

اینکه خدیجه(س) تاجر بود و در تجارت نیز مال اهمیت داشت، صدق می‌کند. اما در متن این ویژگی نسبت به ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی خدیجه(س) از برجستگی کمتری برخوردار شده است؛ بنابراین همان‌طور که گفته شد مقوله مرکزی که در متن گزاره‌ها از سایر مقوله‌ها و گزاره‌ها برجسته‌تر شده، مقوله ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی خدیجه(س) و محمد(ص) است.

نتیجه

شناخت معانی، مفاهیم و مقوله‌های متن گزارش‌های طبری از ازدواج خدیجه(س) و محمد(ص) گام نخست در معیار این اخبار است. تقسیم متن به گزاره‌های معنادار بر اساس مراحل روش نظریه بنیاد و با استفاده از الگوی پارادایمی استرواس و کوربین سبب کشف پنج مقوله‌ای محوری شد که با انجام ارتباط معنایی آنها با همدیگر و مقوله‌های فرعی مشخص شد که ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی پیامبر(ص) برای حضرت خدیجه(س) که خود نیز دارای ویژگی‌های شخصیتی خاص بوده، در اولویت قرار داشته است. گزاره‌های ۱، ۱۴، ۱۵ و ۱۶ به این بخش اختصاص یافته است. در این گزاره‌ها، مقوله‌های فرعی مطرح شده که بار معنایی اخلاقی، رفتاری و شخصیتی دارند، صدق حدیثه، عظم امانته و کرم اخلاقه برای محمد(ص) و حازمه لبیبه شریفه، اعظمین شرفا و اکثرهن مالا برای خدیجه(س) است. واژه‌هایی چون عظم، اعظمین و اکثرهن که وجه تفضیلی دارند، حلقه ارتباطی اهمیت امانتداری، برخوردار از شرف (منظور ویژگی‌های شخصیتی است) و ثروت را ایجاد کرده و نشان داده در آن جامعه ثروت به‌تنهایی سنجش ارزشمندی افراد نبوده، بلکه در کنار معیارهای دیگری چون خُلُق‌یات افراد، برخوردار از شرافت، ذکاوت و خردمندی اهمیت پیدا می‌کرده است؛ بنابراین بر اساس بررسی گزارش‌های تاریخی طبری از ازدواج حضرت خدیجه(س) و پیامبر(ص) مطابق مراحل سه‌گانه در روش نظریه بنیاد و الگوی پارادایمی استرواس و کوربین، می‌توان گفت خدیجه(س) بیشتر مجذوب ویژگی‌های خُلُق‌ی و شخصیتی محمد(ص) شده بود و برای محمد(ص) نیز وجوه شخصیتی خدیجه(س) به‌عنوان زنی باهوش و خردمند، دور اندیش و برخوردار از شرافت و عزت اهمیت داشته است.

منابع

- ابن اثیر، *النهايه في غريب الحديث و الاثر*، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، بی تا.
- ابن سعد، محمد، *الطبقات الكبرى*، تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.
- ابن منظور، *لسان العرب*، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
- ابن هشام، عبدالملک، *السيره النبویه*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دار المعرفه، بی تا.
- ازهری، محمد بن احمد، *تهذیب اللغه*، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.
- استرواس و کوربین، *مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینهای*، ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی، ۱۳۹۸.
- اسماعیلی، مهران، نجاتی، محمد سعید، «نقد درونی و بیرونی گزارش‌های طبری از داستان غرانیق»، *فصلنامه تاریخ اسلام*، شماره ۱ و ۲، ۲۵-۱، ۱۳۸۹.
- بستانی، فواد افرام، *فرهنگ ابجدی*، رضا مهبیار، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵.
- بغدادی، ابن حبیب، *المحبر*، بیروت: دار الافاق الجدیده، بی تا.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن حسن، *دلایل النبوه و معرفه أحوال صاحب الشریعه*، تحقیق عبد المعطی قلجی، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۵ق.
- جوهری، ابونصر اسماعیل بن حماد، *تاج اللغه و صحاح العربیه*، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
- حسین یوسف، موسی و عبدالفتاح صعیدی، *الافصاح فی فقه اللغه*، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
- حکیم زاده، فرزانه، «تحلیل ازدواج رسول خدا با خدیجه کبری براساس اخبار تاریخی»، *فصلنامه مطالعات قرآنی*، شماره ۱۲۸، ۷-۲۲، ۱۳۹۷.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، *الفائق فی الغریب الحدیث*، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
- سالاری شادی، علی، «نقد و بررسی روایات ابوالحسن مدائنی در تاریخ طبری»، *پژوهش‌های تاریخی*، دوره ۴۷، شماره ۱، ۴۹-۷۲، ۱۳۹۰.
- طبری، محمد بن جریر، *تاریخ طبری*، ج ۲، بیروت: دارالتراث، ۱۳۸۷.
- طریحی، فخر الدین بن محمد، *مجمع البحرین*، تهران: انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵.
- عبدالخانی، ساجد، «جستاری پیرامون ازدواج حضرت خدیجه(س)»، *پژوهش‌های معنوی*، ۱۴-۳۷، ۱۳۹۸.
- عسکری، سید مرتضی، «نقد متد طبری در تاریخنگاری»، *کیهان اندیشه*، شماره ۲۵، ۲۰-۳۵، ۱۳۶۸.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، بی جا، موسسه دارالهجره، ۱۴۲۴ق.
- فیومی، احمد بن محمد، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*، قم: موسسه دارالهجره، بی تا.
- قرشی، علی اکبر، *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- مسعودی، علی بن حسین، *التنبیه و الإشراف*، تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی، القاهره: دار الصاوی، بی تا.
- مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۳۰ق.
- ولوی، علی محمد، *هانیه بیک*، «انگیزه‌های استفاده از احادیث نبوی در فضایل قزوبین»، *فصلنامه مطالعات فرهنگی*، شماره ۱۸، ۱۱۲، ۱۳۹۲.

یعقوبی، احمدین ابی‌یعقوب بن جعفر، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر، بی‌تا.

Barney Glaser, *Grounded theory the philosophy, Method and Work*, Brown Walker Press Boca, 2011.

Birks, Melanie and Jane Mills. *Grounded theory a practical Guide*, SAGA press, Los Angeles, London, 2011.

Cathy Urquhart, *Grounded theory for Qualitative Research*, SAGA press, Los Angeles, London, 2013.

